

О. А. Мартиняк,

Львівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, м. Львів

ЗАЙМЕННИКОВІ ЗАСОБИ ВИРАЗНОСТІ В РОМАНІ ІРИНИ ВІЛЬДЕ «СЕСТРИ РІЧИНСЬКІ»

У статті проаналізовано особливості вживання займенників третьої особи однини і множини в романі Ірини Вільде «Сестри Річинські». Доведено, що, використовуючись для вказівки на особу чи для її номінації, слова цієї частини мови часто виступають яскравими стилістичними засобами. Займенники влучно й лаконічно виражають емоції і почуття персонажів: пошану і зневагу, острах, занепокоєння, захоплення, ліризують й інтимізують мовлення.

Ключові слова: морфологія, особовий займенник, стилістична функція, номінація.

В статье анализируются особенности употребления местоимений третьего лица единственного и множественного числа в романе Ирины Вильде «Сестры Ричинские». Доказано, что, используя для указания на лицо или его номинацию, слова этой части речи часто выступают яркими стилистическими фигурами. Местоимения искусно и лаконично выражают эмоции и чувства персонажей: уважение и пренебрежение, страх, беспокойство, восторг, лиризируют и интимизируют речь.

Ключевые слова: морфология, личное местоимение, стилистическая функция, номинация.

The peculiarities of the usage of pronouns in third person singular and plural in «Richynski Sisters» novel by Iryna Wilde have been analyzed in the article. It has been proved that except simply being used to determine a person the words from this part of speech may often serve as vivid stylistic devices. Pronouns can accurately and neatly express emotions and feelings of characters like respect and disrespect, fear, concern, admiration.

Key words: morphology, personal pronoun, stylistic function, nomination.

Постановка проблеми. Використання слів різних частин мови поряд із фонетичними, лексичними й синтаксичними засобами є основою індивідуального стилю письменника й характерною ознакою мови художнього твору. Морфологічні засоби не так часто стають об'єктом стилістичного аналізу мовознавців, адже, на відміну від лексичних засобів, які в стилістичному плані часто проявляють себе безпосередньо (те чи те слово досить назвати – і воно не потребує жодних коментарів), морфологічні явища набувають певного стилістичного забарвлення в межах ширшого контексту [9, с. 143]. Окрім того, поштовх до вживання людиною морфологічних маркерів слабший, ніж до лексичних, що зумовлено недостатнім рівнем володіння мовою, адже усне мовлення відзначається невідповідністю до практичного використання мови в комунікативному акті [2, с. 183].

Займенники виконують у мові функцію узагальнених заміників слів іменних частин мови, бо мають дуже загальну вказівну, неозначену або заперечну семантику. Однак основний компонент у їхній семантиці – це відносність. Стилїстика виділяє дві основні сфери використання слів цієї частини мови. Перша – це можливість у результаті заміни займенниками інших слів, як правило іменних, уникати повторів, урізноманітнювати текст й одночасно створювати цілу гаму стилістичних значень (інтимізувати, виділяти, приховувати особу тощо). А друга – творення з допомогою займенників семантичного ланцюжка, внаслідок чого формується семантична і граматична зв'язність тексту [8, с. 45].

Варто зауважити, що стилістичний потенціал займенника, порівняно з іменником, прикметником і дієсловом, значно менший [5, с. 2]. Насамперед, це зумовлено тим, що займенники – є замкненим класом слів, що не поповнюється. Окрім того, слова цієї частини мови не мають такого розмаїття граматичних форм, як, приміром, дієслова. Проте серед них яскраво виявляється можливість переносного вживання: використання одного займенника замість другого, субстантивація займенників (використання слів цієї частини мови в номінативній функції), переосмислення значення займенника тощо.

Аналіз останніх досліджень. Українські мовознавці здебільшого зосереджували увагу на використанні займенників як засобу апеляції. Приміром, М. Скаб серед способів звертання до однієї особи виділяє «тикання», «викання», «микання», «вінкання», «воникання», стверджуючи таким чином можливість переносного вживання займенників і важливу стилістичну й експресивну функцію останніх. І. Стрілець [11], Д. Шалацький [12] так само зараховують особові займенники до найвиразніших засобів номінації адресата мовлення. Т. Матвійчук [7] аналізує роль займенників у творенні тексту.

Мета статті: проаналізувати на матеріалі художнього твору стилістичні функції займенників третьої особи однини і множини. З'ясувати експресивне навантаження займенників *він, вона, воно*, які використовують для вказівки на особу, рідше предмет, чи як засіб номінації.

Виклад основного матеріалу. Виразні стилістичні функції займенників виявляються в романі Ірини Вільде «Сестри Річинські». Це зумовлено різними чинниками: індивідуальним стилем автора, темою твору, традицією вживання українських займенників у живому спілкуванні.

П. Загребельний так охарактеризував роман і його героїнь: «Сестри Річинські» – дивно сміливий роман. Зробити героями бездіяльних, пасивних, затурканих обмежених, наївних, цілковито ізольованих від життя п'ятірко дівчат і їхню маму, яка ще у п'ятдесят років живиться романтичними спогадами своєї юності, для якої світ так ніколи й не переріс тихої оселі Ладиків, а все людство уособилося в постаті Ореста Білінського, – зробити, повторюю, оцих дивних людей героями величезного роману, поставити їх у центр розповіді, назвати роман їхнім родовим іменем, вже одне тільки це, здавалося, обіцяло письменниці крах» [3 (Кн. 1.), с. 7]. Саме

такі наївні, чутливі і вразливі жінки нерідко дуже влучно використовують займенники для вказівки на особу чи для її називання, нехтуючи іменем. В іншому випадку сестри доволі гостро реагують на використання того ж займенника щодо себе чи своїх близьких.

Особові займенники характеризуються абстрактною семантикою, тобто наповнюються словесним змістом лише у сфері мовлення [6, с. 87], і відносною граматичною несамостійністю. Саме ці ознаки дають змогу переосмислювати значення займенників і вживати їх переносно.

Найчастіше трапляється переосмислення первинного значення займенників третьої особи однини і множини, хоча цим формам властиве обмежене функціонування в усному мовленні. Коли розмова двох відбувається в присутності третього, про цю людину не радять, згадуючи її або посилаючись на неї, говорити «*він казав*», «*ось вона чула*». Цю людину треба певним чином називати. Це може бути прізвище, ім'я та по батькові, посада, звання та ін. Про зовсім не знайому людину, присутню під час розмови, можна сказати «*наш співрозмовник*». Вжити в цій ситуації *він, вона* – це те саме, що показати на людину пальцем [1, с. 120].

Негативну конотацію займенників *він і вона* доволі часто простежуємо навіть у тому разі, коли ними називають осіб, що не є співрозмовниками, а отже, використання цих форм є цілком виправданим. Зневажливе фамільярне ставлення до людини досить часто підкреслює слово *він*, вжите для номінації особи, ім'я якої відоме співрозмовникам, але його свідомо уникають. Наприклад, наймолодша зі сестер Річинських, яка одночасно виступає оповідачем у творі, нареченого сестри часто не називає на ім'я. Розповідаючи читачеві про взаємини Безбородька і Катерини, Слава обмежується займенником *він* у різних відмінкових формах: *Того вечора «він» засидівся допізна* [3 (Кн. 1.), с. 327]; *Ох, я допалася нарешті до булки з маслом, яке досі призначалось тільки «для нього»* [3 (Кн. 1.), с. 642]. Слава, імітуючи чуже мовлення і відповідним чином його інтонуючи, висміює трепетне і благоговійне ставлення своєї матері та старшої сестри до Безбородька, якого сприймають наче рятувальника їхньої родини, що опинилася в скрутному становищі після смерті отця Річинського.

Натомість страшно зневагу до свого померлого батька вбачає Ольга Річинська у вживанні займенника *він* у газетній публікації, хоча ця форма відповідає літературній нормі: «*Факт цей, – читала далі, – зайвий раз доводить, що буржуазія у своїй заядлій боротьбі проти селян і робітників не гребує жодними засобами. Річинського вбили не комуністи, а вбив його сміх і глум народу, коли він на вічі в Калинівці» («він», наче на адресу якого парубка! – здригнулась від образи Ольга) намагався отруювати свідомість селянських мас і закликав до згоди з окупантами» [3 (Кн. 1.), с. 308]. Мабуть, доньку образив і зміст висловлювання, і його оформлення. Щодо свого батька Ольга воліла б почути більш шанобливі засоби номінації.*

Неприпустимим для Ольги так само видається фамільярне вживання в батьковому мовленні займенника *вона* стосовно своєї дружини, матері сестер Річинських:

Останні свідомі слова таткові були:

– Лише їй не зробіть кривди... – І сама та для вуха незначна обставина, що, замість слова «мама», вжив займенника, відразу кинула новий промінь світла на співжиття татка з мамою [3 (Кн. 2.), с. 397].

Отже, у мовленні виявляється подвійна мораль представників цієї сім'ї: зневажливе використання займенників *він і вона* є доволі частим щодо осіб, які представляють інші прошарки суспільства або не входять до їх сімейного кола, але щодо «своїх» таке називання є неприйнятним і викликає лише осуд.

Зауважимо, що послуговуватися займенниками *він і вона* для вказівки на особу чоловічої або жіночої статі не завжди було недоречно і з точки зору українського народного мовленнєвого етикету. У цьому разі перевагу надавали займенникові *вони*. Така форма була типовою в селянському побуті і слугувала виявом специфічного українського національного етикету.

Нетрадиційно застосовує займенник *він*, згадуючи свого нареченого, Ольга Річинська: повторює його двічі, у другому випадку після нього стоїть знак оклику. Таким чином мовець зосереджує особливу увагу на особі, до якої ставляться неоднозначно. З одного боку, люблять як чоловіка, а, з другого боку, зневажаючи весь робітничий клас, зневажають і його представника – Бронка Завадку. Саме таке двоїсте ставлення демонструє внутрішнє мовлення героїні: *Який він все-таки товстошкірий! Чому він не подумав про те, що вона цими зустрічами з ним наражає себе на стократ більшу неприємність? І взагалі, що це за тактовність говорити їй у вічі, що він (він!) соромиться перед своїми приятелями її товариства* [3 (Кн. 1.), с. 611]. Таке використання одночасно слугує засобом підкреслення глибокої образи, яку відчуває Ольга.

Отже, займенник *він*, субстантивуючись, часто набуває негативного смислового навантаження. Очевидно, що це зумовлено не тільки авторським стилем, але й специфікою використання займенників третьої особи в народній традиції. Цією формою вказували на того, кого спеціально не називали – нечистого, лихого [4, с. 160]. Сестри Річинські займенником *він* не називають нечисту силу, але особи, яких номінують лише так, не заслуговують на людське ім'я, принаймні в конкретній мовленнєвій ситуації.

Часто цей займенник вказує на особу, яку навмисне не називали, бо це не конкретна особа, а уявний персонаж, узагальнений образ. Так казали про нареченого, який, як сподівалися матері, обов'язково з'явиться в житті доньки. Для його позначення часто обмежувалися займенником *він*. Це вже не фамільярне використання, а своєрідний засіб утаємничення. Таке вживання демонструє трепетне ставлення до особи. Наприклад: *Поза тим – дівчина нормальна... вона лише надміру побожна і скромна ... і з якоюсь безнадійною терпеливістю чекає на жениха, який ніколи не появиться. Мати весь час товче їй, щоб вона проходила повз мужчин з опущеними очима, а «він», той долею рокований, сам знайде її* [3 (Кн. 2.), с. 349].

В іншому контексті навмисне використання займенника *він* стосується конкретної особи, з якою ще не познайомились особисто. У цьому разі вживання такого типу номінації виражає неспокій і хвилювання, які викликає все невідоме:

Незнайомий не з'являвся.

Неля перестала показуватися на вулиці. Хотіла зустрітися з «**ним**» дома. Боялася того невідомого. Коли іноді все ж таки доводилося їй в приємних повертатись додому, то обминала кожний темний завулок, де «**він**» міг чигати на неї. Бувало й таке, що прийшовши до хати, відразу ставала неспокійною. Здавалося їй, що «**він**» був і стероризував домашніх, щоб мовчали про його прихід [3 (Кн. 2.), с. 601].

Прикметно, що той самий невідомий викликає діаметрально протилежні емоції в доньки і матері. Остання вважає його залицяльником доньки, тому в її мовленні займенник *він*, яким називають того ж незнайомця, набуває позитивного навантаження, виражає приємне збентеження, зацікавлення і навіть захоплення. Така номінація інтригує читача.

«Малій господиньці» Олена признається:

– Нелюся від когось дістала записку. Мариня підстерегла, але ти не кажи їй. Хай їй здається, що ніхто не бачив. Я журилася, що вона серйозно закрутила собі голову тим кримінальником, а то, як кажуть, живе гадає. Відразу так оживилася. Аж рум'яніці виступили на щічках. Я рада. Хто б «**він**» там собі не був, я рада. Найбільша кривда для людини, коли її обійде любов [3 (Кн. 2.), с. 607].

Іноді займенником третьої особи однини позначають уявного суперника чи суперницю, про існування яких достеменно не знають, але вже остерігаються і побоюються: Бувало й таке, що Бронко попереджав, що сьогодні в нього термінова робота і він затримається в друкарні. Підозріваючи, що причиною затримки була та невідома «**вона**» Сташка іноді поза північ вичікувала Бронка в чужих брамах поблизу друкарні [3 (Кн. 1.), с. 667].

У мовленні Бронка Завадки трапляється переносне вживання займенника третьої особи однини чоловічого роду замість займенника першої особи однини. Мовець абстрагується і дистанціюється від себе самого, аналізує життєву ситуацію немовби збоку, називаючи себе *він*: Бронко став на підвищення, де щойно стояв староста. Відчув дивне враження що його «**я**» роздвоїлося. Один «**він**» до того хвилювався, що з рота витекла вся сліна... [3 (Кн. 1.), с. 371].

В іншому випадку займенник *він* використано для позначення предмета, не називаючи який, мовець надає йому особливого значущості. Така номінація є засобом впливу на адресата мовлення. Батько таким чином застерігає сина від негідної поведінки і, приховуючи назву предмета, намагається надати своєму мовленню ще більшої переконливості:

– Ти не думай, паничку, що мені так легко буде тебе вчити в гімназії, – сказав до сина. – Пам'ятай, що тобі треба вчитись. Бо я лише раз пригадаю тобі, а за другим разом пригадає вже «**він**», – багатозначно кивнув Завадка в бік ременя. – Зрозумів? [3 (Кн. 1.), с. 115].

Вживання займенника *вона* для номінації дорослої особи чоловічої або жіночої статі може мати і пестливо-співчутливе, і зневажливе значення. У романі «Сестри Річинські» жінки, обговорюючи поведінку Сташки і вживаючи замість імені займенник середнього роду третьої особи однини, виявляють винятковий ступінь зневаги, що викликаний недостойною поведінкою молодої особи:

Виволочилася з ким їй забавнулося, виволася (добирають жіночки щораз гостріших висловів) по чужих кукурудзах, а тепер виходить собі заміж за Бронка Завадку – і що їй біда зробить?

– Постривайте, постривайте, хай тільки «**вона**» стане його законною дружиною, побачите, що ще й не з кожною з вас здороватися буде [3 (Кн. 2.), с. 51].

Окрім цього, займенник середнього роду третьої особи однини використовують для позначення ще не народженої істоти. Це своєрідний умовний знак, символ, що пов'язує чоловіка і жінку, засіб інтимізації їхнього мовлення:

– Якщо так, то скажи своїм, хай готуються до весілля. Мама моя буде трохи відказувати, то хата не відремонтована... Думали якраз цієї осені. Але якщо вже так, як ти кажеш...

Сташка відповіла розважливо:

– Хата може почекає, а «**вона**» чекати не буде. Я хочу Бронку. Я хочу, щоб ти сам сказав про це моїм старим [3 (Кн. 1.), с. 671].

Дурень він, і то ще в квадраті. Як же соромився тепер своєї наївності. Дати так обвести себе докуча пальця. То треба справді неабияким ідіотом бути. Скільки разів випитував її у своїй сліпоті про стан здоров'я, скільки разів наполягав, щоб розказувала йому, як «**вона**» поводить в її лоні [3 (Кн. 2.), с. 56].

Експресивно застосовує займенник *вони* Слава Річинська для позначення двох осіб – сестри Катерини і її нареченого. Таке вживання має іронічну конотацію, засвідчує фамільярне ставлення до цих людей. Мабуть, такою формою висловлюють сумніви щодо гармонійності майбутнього подружжя: До ідальні входить Ольга. Вона бідолаха, розраховувала на те, що «**вони**» вже повечеряли і тепер опинилася в дурній ситуації: ні за стіл сідати, ні назад вертатись. Моя врівноважена сестричка вибрала середнє: сіла собі на отоманку [3 (Кн. 1.), с. 664].

В іншому разі займенником *вони* позначають одну особу чи групу осіб, що можуть виявитися суперниками і навіть ворогами мовця. Цей займенник так само може вказувати на того, кого спеціально не називають. Уникання конкретних імен виглядає наче засіб відмежування від цих осіб як можливої загрози:

В додаток до всіх клопотів з недавнього часу почала Філіпчукові докучати ідея, що хтось може в нього відібрати друкарню. Власне не «хтось», а «**вони**».

Хто мав бути тими «**вони**»? Невідомо! Хто захоче, той і буде. Настають такі часи, що грабіжником може стати кожний, хто тільки цього забажає [3 (Кн. 2.), с. 109].

В іншому контексті цей займенник виступає символом єдності й згуртованості громади, яка висловлює недовіру одній особі – священикові:

Петрик зігнувся, заглянув по-собачому в обличчя своєму парохіві і простогнав.

– Не гнівайтеся на мене, єгомосценку, і людям не майте за зле, але громада не береться ремонтувати резиденції.

– Цікаво, – отець Ілакович подумав, що в гру входить якийсь забобон, – що там знову нового?

– Вони кажуть, – я переказую те, що вони кажуть, – що то ніби є гріхом лляти воду у криницю.

– Хто це вони, Петрику? – спитав, не зовсім розуміючи, про що йдеться «їм».

– Громада, прошу єгомосця [3 (Кн. 2.), с. 423].

Висновки. Лінгвістичний аналіз роману Ірини Вільде «Сестри Річинські» доводить важливу стилетвірну роль займенників. Займенники третьої особи доволі часто, виступаючи засобами номінації, виявляють широкий спектр значень, що їм притаманні. Насамперед, називання однієї особи займенником *він, вона, воно* чи групи осіб займенником *вони*, навіть у тому разі, коли ці персонажі не є учасниками розмови, виявляє високий ступінь зневаги. Цей прийом підтверджує, що ці особи не заслуговують, щоб, згадуючи про них, називали їхні імена. Здебільшого це стосується тих, які нещодавно увійшли до оселі Річинських, порушуючи таким чином спокій родини загалом чи однієї зі сестер. Наприклад, Безбородько, який став нареченим, а згодом і чоловіком Катерини, викликав неоднозначне ставлення в її сестер. Так само Бронко Завадка навіть в Ольги, своєї коханої, іноді викликав суперечливі почуття.

Окрім цього, уживання займенників *він і вона* може слугувати засобом утаємничення: так називають незнайому особу. Ім'я цієї особи приховують, бо не знають його або не хочуть його називати. Щодо займенника середнього роду *воно*, то він теж виражає різні значення. Уживаючись замість відповідних форм чоловічого і жіночого родів, цей займенник є виразником особливої неповаги до особи. А виступаючи назвою ще не народженої дитини, є засобом інтимізації мовлення. Займенник *вони*, називаючи групу осіб, так само слугує засобом утаємничення, символом згуртованості і навіть виразником фамільярного ставлення.

Отже, в художньому мовленні особові займенники є не лише доречними заміниками слів інших іменних частин мови, найчастіше власних назв осіб, але й вдалими стилістичними засобами, що надзвичайно сконденсовано виражають широку палітру емоцій і почуттів. **Перспективним** у цьому плані є дослідження стилістичних особливостей займенників інших розрядів, які широко представлені в романі Ірини Вільде.

Література:

1. Авраменко О. М. Стилістика української мови. Програма факультативного курсу для 10–11 кл. / О. М. Авраменко, В. Ф. Чукіна. – К. : Грамота, 2008. – 256 с.
2. Білоконенко Л. А. Морфологічні маркери мовного конфлікту / Л. А. Білоконенко // Мовознавчий вісник : зб. наук. праць / [відп. ред. Г. І. Мартинова]. – Черкаси, 2014. – Вип. 18. – С. 182–187.
3. Вільде І. Сестри Річинські [роман : у 2 кн.] / Ірина Вільде. – К. : Вид-во «Україна», 2004 – 2005. – Кн. 1. – 2004. – 696 с. ; Кн. 2. – 2005. – 912 с.
4. Волкотруб Г. Практична стилістика української мови: Використання морфологічних засобів української мови: навч. посібник / Галина Волкотруб. – К. : ТОВ «ЛДЛ», 1998. – 176 с.
5. Гопштер Є. Функційно-стилістичний підхід до вивчення займенника / Євгенія Гопштер // Дивослово. – 2008. – № 4. – С. 2–5.
6. Ковалик І. І. Типологічна лінгвостилістична інтерпретація ліричного героя «Каменярів» Івана Франка / І. І. Ковалик // Українське літературознавство. – 1973. – Вип. 20. – С. 83–89.
7. Матвійчук Т. П. Займенникова реалізація текстових категорій : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. П. Матвійчук. – К., 2010. – 26 с.
8. Мацько Л. І. Стилістика української мови / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько. – К. : Вища шк., 2005. – 462 с.
9. Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української мови : підручник / Олександр Пономарів. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2000. – 248 с.
10. Скаб М. Прагматика апеляції в українській мові : навч. посібник / Мар'ян Скаб. – Чернівці : «Рута», 2003. – 80 с.
11. Стрілець І. Способи апеляції в етикеті української і польської мов / Інна Стрілець // Теорія і практика викладання української мови як іноземної. – 2009. – Вип. 4. – С. 273–283.
12. Шалацький Д. Л. Лексико-семантичні групи номінацій адресата у мовленнєвій стратегії докору / Шалацький Д. Л. // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. – Серія : Філологічні науки. – 2013. – Кн. 2. – С. 251–256.